

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-07>

УДК 394(=161.2:477.4):638.1

А. А. ДМИТРЕНКО, канд. іст. наук, доцент
кафедри музеєзнавства, пам'ятокознавства та інформаційних технологій,
науковий співробітник
e-mail: dmytrenko.a@gmail.com; ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Дружби народів, 13, Луцьк, 43017, Україна

БДЖІЛЬНИЦЬКІ ТРАДИЦІЇ ПІДКУРЮВАННЯ БДЖІЛ В ЕТНОКУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ УКРАЇНИ (за польовими матеріалами)

Мета дослідження. На основі експедиційних матеріалів проаналізувати традиції підкурювання бджіл, що сформувались у бортництві і пасічному бджільництві Правобережного Полісся України.

Методологія дослідження. В розвідці використовувались принципи історичності, об'єктивності, системності, комплексності; історичні методи дослідження (аналізу та синтезу, типологічний, порівняльно-історичний). Використаний етнологічний метод дослідження – збирання польових матеріалів за авторською програмою-запитальником; збирання інформації проведено із застосуванням кущового методу етнологічних досліджень. Використані польові матеріали, зібрані автором в різних регіонах Українського Полісся упродовж 2005–2013 і 2023 років.

Наукова новизна. Уперше в етнологічній науці досліджено традиції підкурювання бджіл, їх локальні особливості та зміни упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Доведено необґрунтованість тези про існування в бортництві так званої роєбійної системи. Використані польові етнографічні матеріали вперше введені до наукового обігу.

Висновки. З'ясовано, що використовувалося два типи пристосувань для підкурювання бджіл. Найдавнішими були пристосування з відкритим вогнем, які виготовлялися з підручних матеріалів: гілок дерева (зубель), лляного полотна і дерева (головенька), полотна, відходів обробки льону, соломи, березової кори і деревних грибів (курак, куровище, курище). Їх напалювали, тушили вогонь і підкурювали бджіл у бортях і колодних вуликах, спрямовуючи дим у поздовжній отвір вуликів. Другий тип пристосувань – із закритим вогнем – димарі, в яких спалюють порошно різноманітних дерев, у т. ч. й плодкових, листя, трави та ін., а дим отримують механічним способом. Поширення димарів пов'язане з розвитком рамкового бджільництва, а в бортництві і колодному бджільництві традиційні пристосування зберігались до середини ХХ століття, а подекуди й до сьогоднішнього дня.

Ключові слова. *Правобережне Полісся України, нематеріальна культурна спадщина, бортництво, пасічне бджільництво, підкурювання бджіл, зубель, курак, димар.*

Як цитувати: Дмитренко А. А. Бджільницькі традиції підкурювання бджіл в етнокультурній спадщині Правобережного Полісся України: за польовими матеріалами. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С. 60-77. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-07>

In cites: Dmytrenko A. A. (2024) Beekeeping traditions of bee stoking in the ethno-cultural heritage of Right-Bank Polissia of Ukraine: based on field materials. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences* 2024, Issue 38, (60-77), DOI : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-07> (in Ukrainian)

©Дмитренко А. А., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

На Правобережному Поліссі України дотепер зустрічається давня форма ведення бджільництва, перша його культурна форма – бортництво, яке внесене до Національного переліку нематеріальної культурної спадщини України і потребує захисту, дослідження, актуалізації. Бортництво акумулювало в собі численні звичаєві норми, які викликають тепер широкий інтерес і не тільки в науковців, а в усіх, кого цікавлять етнокультурні надбання українців. Зважаючи на затребуваність знань про давній промисел, в різних регіонах України створюються музеї бджільництва, в яких представлені і давні пристосування. До прикладу, у Музеї бджільництва в с. Баїв (Лцк. Лцк.) є 200-літній вулик– колода, що дозволило внести «Бортництво. «Глядіння бджіл по-Баївські» до обласного переліку нематеріальної культурної спадщини [1]. Куточок бортництва створений у Рівненському обласному краєзнавчому музеї [17]. На Олевщині (Житомирщина) розроблений туристичний маршрут «Бортництво, або Дикий мед» [16].

Традиція підкурювання бджіл на сьогодні практично не досліджена, за винятком звичаїв, що сформувались на Зарічненщині (Рівненщина) та Київському Поліссі [7, с. 74; 10]. Найбільш відомим є давнє знаряддя для підкурювання бджіл – зубель, згадане Н. Заглодою у матеріалах експедиції 1934 року на Київщину [11, с. 29; 12, с. 280]. Зубель є на одному з малюнків Де ля Фліза, де зафіксований процес вибирання меду у с. Вільшанка на Чорнобильському Поліссі (Київщина) [6, с. 469]. У. Мовна, аналізуючи особливості підкурювання бджіл в різних регіонах України (Надсяння, Гуцульщина, Бойківщина), виділяє два основних способи підкурювання – з відкритим вогнем і закритим, використовуючи порохняні палиці, туго скручене полотно, губку з дерева і димарі [20, с. 1043; 22, с. 19–20]. У словнику етнографічних термінів «Традиційне бджільництво України» авторка дає короткі визначення понять: «пчолі піткурваті», «димовати», «димар» (димак, димало та ін.), «жур» (курач, курилка та ін.) «зубель», «порохня» та ін. [21, с. 80, 81–82, 106, 132, 207, 222]. Зубель згаданий у статтях краєзнавця Ю. Халімончука, який досліджує традиції бортництва і є автором туристичного маршруту «Бортництво, або Дикий мед» [36, с. 97; 37].

Джерельну базу склали польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою в ході історико-етнографічних експедицій, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф ДАЗВ України у 2005–2013 і 2023 роках (керівник – Р. Омеляшко) [23–32]. Використані публікації і відеоматеріали із соціальних мереж, де показано окремі моменти обкурювання бджіл і згадуються пов'язані з цим пристосування [2–4; 13; 34–35; 38].

Правобережне Полісся – регіон України де дотепер збереглись давні форми бджільництва. Тут сприятливі умови для розвитку лісового бджільництва – бортництва, яке на сьогодні найбільш збережене в селах Рівненської і Житомирської областей. Зрідка зустрічається і на Волині. З бортництвом пов'язані прадавні виробничі знання та досвід, нагромаджені тисячоліттями.

Культура ведення бджільництва, у т. ч. традиція підкурювання бджіл сформувалась у період лісового бджільництва – бортництва, потім використовувалась і в колодному бджільництві, яке побутувало у двох формах – лісове та домашнє. Ще у в першому десятилітті ХХІ століття традиційні способи підкурювання бджіл існували не тільки в пам'яті респондентів, але й використовувались окремими бортниками старшого віку, які перейняли їх від своїх батьків та дідів.

Лісові вулли, як і тисячу років назад, так і тепер, відкривають лише один раз в рік – щоб «поглядіти пчіл», тобто вибрати мед. І відбувається це наприкінці серпня – у вересні, іноді ще й на початку жовтня [8, с. 43–46]. І лише в тому випадку, коли за зиму пропали бджоли, навесні бортник піднімався до своїх вуллів, щоб почистити і «наладити» їх (затворити, підготувати до роїння). З поширенням домашнього бджільництва – колодного, а потім і рамкового, процес підкурювання бджіл проводиться по кілька разів на рік – навесні, щоб почистити бджіл, потім – в міру наповнення медом і восени, щоб підготувати до зими.

У холі експедицій до сіл Правобережного Полісся зафіксовані численні відомості про давні способи підкурювання бджіл та мету цього виробничого процесу – щоб бджоли стали

спокійнішими і не кусалися. Укуси лісових бджіл значно сильніші, ніж домашніх: «*бо вони кусаються ж, не так же, як етиє, рамошни, вони сільно кусаються*» (с. Біловіж Ркт. Срн) [31]; «*Як вельми єдкіє пчолы, то так як вельми кусаються. І їм як дам, то вони почадіють*» (с. Блажове Ркт. Срн.) [31].

Звісно ж, бджолярі не вбивали своїх бджіл [8, с. 43, 51], хоча дотепер можна почути твердження, що бортники знищують бджіл при вибиранні меду. Такої думки дотримуються автори посібників з практичного бджільництва [18, с. 6]. Таким чином до цього питання підходять й історики. В «Енциклопедії історії України» при визначенні поняття «бортники» зазначено, що винахід П. Прокоповича «*давав змогу не знищувати бджіл при виїмці меду*» [5]. Отже, висновок із сказаного один – до появи рамкових вуликів бортники знищували бджіл при вибиранні меду.

Польові матеріали повністю заперечують те, що бортники знищували бджіл. Але заперечувати існування так званої роєбійної системи в минулому не можемо. Вважаємо, що така система могла існувати в час поширення домашнього бджільництва з використанням дуплянок. Свідченням цього може бути інформація члена Товариства дослідників Волині І. Ковальова. У дослідженні про стан бджільництва Волинської губернії на початку ХХ століття автор написав, що «*вибір меду з дуплянок, розміщених виключно в південній частині губернії, відбувається роєбійним способом, який полягає в тому, що медові бджоли підкурюють сіркою, а вміст дуплянки (мед, соти, черва) витрушується в кадку*» [15, с. 30]. Насамперед слід звернути вагу термін «дуплянка» – це вулик, видовбаний наскрізь і не мав дна. На Полісся вони не побутували. Підтвердженням цього є й слова І. Ковальова, який локалізує дану практику (роєбійну систему) лише півднем губернії, де не було лісів для ведення бортництва. І наступне, автор стверджує, що «*вміст дуплянки витрушують*». Яким чином можна було витрусити вміст борті, видовбаної у живому дереві, чи вміст колодного вулика, прикріпленого до дерева на висоті 8–10 і більше метрів. Звісно ж, це було неможливо, так як і вирізати весь мед через вузьку довж (отвір), яка починалась від дна і завершувалась на половині, або на 2/3 борті чи колоди. Отже, маємо підтвердження того, що практика знищення була, але вона не мала жодного стосунку до бортництва. Це було пасічне бджільництво, при якому бджіл утримували у дуплянках. Про те, що роєбійна система побутувала лише в південних, слабозаліснених районах, свідчить і фраза, записана на початку ХХ століття у с. Троща колишнього Чуднівського району Житомирської області (південь області): «*Здравствуйте, мухі унілі, ми до вас прішли, ми ваш труд заберем, а вас в вичність видішлем*» (с. Троща Влш. Жит.) [14, с. 18].

Говорячи про підкурювання бджіл у бортях і вуликах-колодах, респонденти наголошували, що головне тут не вогонь, а саме дим: «*Шоб воно давало дим, а не полум'я*» (с. Хотин Брз. Рвн.) [24]. Та й сам процес підкурювання бджіл називали «обкуренням» або «задимленням»: «*А задимлюють пчол крушиновим гнильом*» (с. Тишиця Брз. Рвн.) [24]; «*Накури в їх, шоб трохи не так летали бистро*» (с. Глинне Брзс. Срн.) [31]. Вважали, що вбивати бджіл гріх: «*То буде гріх за це, дед*» (с. Блажове Ркт. Срн.) [31]. Отже, звинувачувати бортників у тому, що вони упродовж тисячоліття знищували бджіл не тільки некоректно, а й ненауково. Жоден етнограф, який досліджував бортництво, не згадував про знищення бджіл при вибиранні меду. Отже, бортницьку культуру можна назвати екологічною.

1) Зубель (дерев'яний)

Перший тип складають пристосування з відкритим вогнем, серед яких найбільш давніми можна вважати зубля. Найдавніша згадка про такий спосіб, зафіксована середині ХІХ століття, Де ля Флізом. На одному з малюнків зображене багаття, в якому напалюються зублі, а один з них, вже готовий до роботи, тримає бортник, який має намір передати його товаримшу що знаходиться на дереві. Картина зафіксувала реальну подію у с. Вільшанка (Плс. Київ; Ч. з. в.), яке сьогодні входить до зони відчуження [6, с. 469]. Інформацію про побутування зублів у с. Ново-Шепеличі на Київщині зафіксовано у 1934 році Н. Заглагою. Дослідниця тоді зауважила, що «*коли лізли за медом, то підкурювали пчолу зубелем*». Але на той час зублі в цій місцевості були вже пережитком. Як зауважив респондент, таким пристосуванням

користувався його батько, «а зараз підкурюємо димарем», адже «зубелем не так зручно, як димарем, не попадеш, куди треба» [12, с. 280]. Тобто, Н. Заглада говорила про зубель як про пристосування, що не використовується, хоча, окремих селах воно дожило практично до теперішніх днів.

Що ж таке зубель? Це палиця, довжиною приблизно 70 см, загострена з одного боку і надрізана (розщеплена, назубрена) мінімум на чотири частини з другого. Часто в розколини вставляли невеликі клинці, щоб дерево краще нагорало. Перед використанням розщеплену частину зубля напалюють на вогнищі, перетворюючи на тліючу головешку. Експедиційні матеріали свідчать, що термін зубель зберігся лише в кількох регіонах України. Так називають пристосування у селах Рокитнівської і частково Березнівської територіальних громад Рівненської області. На Березнівщині окремі респонденти називали зубель «головешкою»: «Ну, не було тих (димарів – А. Д.), то прямо запалить головешку таку порохняву. То пудкурує й так. Головешкою» (с. Поліське Брз. Рвн.) [24].

Більшість бортників, для вибирання меду з лісових бортей і колод і для їх чищення навесні, ходили до лісу з помічниками. Це обумовлено складністю роботи, адже лісові вуллі знаходились на великій висоті, куди піднімались в основному за допомогою лазива – спеціального пристосування, виготовленого із шкіряної чи конопляної спеціально плетеної мотузки, сіделечка, на яке потім сідав бортник, і дерев'яного крука, яким зачіплявся за вище розміщену гілку дерева. Вільний кінець лазива звисав донизу і служив для передачі наверх необхідних бортнику пристосувань: «(А. Д. Чи вдвох їздили?) Вдвох. А самому ж пагано. Бо залезеш же на сосну метров десять, а ведро чи шо тамека на нізу. То веровкою пудтягуєш, а потом опускаєш веровкою на ніз, тому шо нанізу, да й усьо» (с. Глинне Брзс. Срн.) [31]; «(А. Д. Ви один ходити гледіти пчіл, чи хтось з Вами йде?) Желательно вдвох. Вілез, а тута ж треба комусь розпалить, пудв'язать, подать туди ведро ілі шось, потом спускаєш обратно його» (с. Познань Брзс. Срн.) [31].

Найчастіше помічниками бортника були внуки чи сини, які в розповідях згадують про той період і добре знають усі виробничі процеси, пов'язані з доглядом за лісовими бджолами: «То є, є такє. Колись дед мой – давай зубля!.. Один там сидів, а другий, а другий пудпалював» (с. Михалин Брз. Рвн.) [24]. Часто бортнику допомагала дружина, а внуки їздили, щоб подивитись, як працює дід, перейипли ремесло: «(А. Д. І весь час Ви їздите удвох із жінкою?). Вона на землі, вона туди (подає – А. Д.). І внуки вже єздять». Іноді приєднуються і сусідські діти: «Так як наседає їх, повний, повний повни воз. Кусают, кричат там» (с. Біловіж Ркт. Срн.) [31]. Коли бортництвом займаються брати, сусіди, то часто вони допомагають в ліс один одному: «ми з братом, мой брат, мой занімаєтса» (с. Воронки Влدم. Врс.) [26]; «(А. Д. А з ким Ви їздили дивитися?) В мене і брат був, і батько був (бортниками – А. Д.). Я большинство там з одним суседом, то ми вдвох. Я йому помагав, а вон мене» (с. Глинне Брзс. Срн.) [31].

Присутність помічників значно полегшувала працю бортника. Тому, доки зубель напалювався, бджоляр піднімався на дерево до борті чи колоди, відкривав її, а помічник внизу готував головешку. Коли вона була напалена, полум'я притушували мохом, затикаючи в розщелини напаленої частини: «Його нагарають (зубля – А. Д.). А потом його тушать мокрим мохом. Затикають і подають туду. І вже етим зублем пудкуруєш» (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [31]. Після цього готовий зубель прив'язували до мотузки, а бджоляр, що сидів на дереві, підтягував її до себе. Окремі бортники працювали в лісі без помічників і брали зубель з собою, коли піднімались на дерево: «Я сам пудимава, сам, большинство я сам. Я от і тепера, то сам» (с. Старе Село Стрс. Срн.) [31].

Коли пристрій був у руках бортника, він відкривав довж (поздовжній отвір борті чи колоди через який доглядали за бджолами і вибирали мед) і підкурював бджіл, дмухаючи на тліючий кінець зубля і спрямовуючи дим у довж. Бджоли піднімалися наверх борті чи колоди, що дозволяло безперешкодно підрізати мед: «І, запалюють і подають мені туду, наверх. Я його беру і отут одкриваю довж. І я туди їм пудкладаю пуд воцину, вони вже починають. Дим диметь і вони всі йдуть сюди в вулік наверх. А як уже тесно, то вони вилазят...

скидаються тут на вуліку» (с. Біловіж Ркт. Срн.) [31]. Другий, загострений кінець зубля, бортники часто використовували для того, щоб відкрити борт/колоду. Знявши сніток (снеть), яка закривала довж, вони за допомогою зубля відкривали довж. Звісно, що в такому випадку зубель має бути виготовлений зі здорової деревини.

У різних селах для виготовлення зублів використовували різний матеріал. У більшості сіл Березнівської ТГ ці пристосування робили із крушинової, найкраще порохнявої (трухлої), але добре висушеної гілки; «А задимлюють пчол крушиновим гнильом. Крушина трухла. Тико єю обкурували пчол» (с. Тищиця Брз. Рвн.) [24]; «з крушини, висушували» (с. Князівка Брз. Рвн.) [24]; «То той зубель з того, з трухлого пенька. Трухлий пеньок. Його палять і вон курить. Большенство крушинове» (с. Вітковичі Брз. Рвн.) [24].

Вибрані гілки розколювали на кінці кількома надрізами і добре напалювали на багатті, яке розкладали на землі безпосередньо біля бортних дерев. Вибір саме крушинової гілки зумовлений тим, що вона повільно горіла, тліла (журила), а не згоряла. Якщо ж палиця сильно загорялася, її клали у воду, припиняючи процес горіння: «Зубльом. Ше не було димаров. А робили такі острога як. Отаку палку брали вирубували і кололи так дробненько. В основном із крушини. Є пудпалювали. Ну, й вона собі курела. І так глядели. Крушина. Вона так не горить крепко, шоб плам'єм, воно так як тлеє. Як загорилася, да в воду вкинув трохи» (с. Князівка Брз. Рвн.) [10, с. 52; 24]. Крушині віддавали перевагу і в с. Карпилівка (Клс. Срн.): «Дерев'яним зубльом. Крушина. Да, крушина саме найлутше виходить. Ну, от так от поцюкав-поцюкав, да шоб он був сухий» [31].

Лісові бджоли значно агресивніші, ніж домашні, тому окремі бортники на напалений кінець крушинового зубля інколи клали ще шматок вощини. Тліючи, воцина виділяла присмний для бджіл аромат і вони ще більше заспокоювались, даючи бджоляреві можливість зробити свою роботу: «Брали із теї, крушини. О, з крушини, висушували да розколювали. Деревину отаку. Зубель називався. Да напалювали, воцину ложили і цею воциною обкурували. Шоб запах був» (с. Князівка Брз. Рвн.) [10 с. 53; 24]; «І там, як всадіш тудя, то там стараєшса воску сухого. І вони етиє люблять пчоли, якомь чад дают, од воску. Воно їм не мшає, не вредіт» (с. Вежиця Стрс. Срн.) [31].

Певні особливості застосування зубля, якого тут називали «журище», зафіксовані у с. Хотин (Зрч. Рвн.). Перша стосується вибору деревини. Тут не завжди брали крушинову порохняву гілку, а зазвичай ішли до річки (село розміщене на березі р. Случ) і шукали її саме там, брали ту, що пливла річкою чи лежала на березі: «То любе. В нас, як примёрно ричка, а у речци всяке порохно буває, пливе те. Яке є. Аби воно давало, курело тильки. Бо пчоли боятьса таяк би цього запаху і воне так розходятьса і не так нападають» (с. Хотин Брз. Рвн.) [10, с. 52; 24]. Друга особливість полягає в тому, що для виготовлення зубля тут брали не одну, а дві трухлявих гілки і з'єднували їх докупі, тому що, на думку респондента, одна погано горить і дає мало диму. А основне у використанні зубля не полум'я, яке може бути небезпечним для бджіл, а саме дим: «А тоді просто две оньо, два порохна таких докучи. Бо одне то не вельми добре палить, а два. Ну, дмухають. Напалювали. Ну, я забувся, як є називали. Якомь там казали... Ми, примёрно, так, яке трухле дерево. Да воно буде горіть. Шоб воно давало дим, а не полум'я» (с. Хотин Брз. Рвн.) [10, с. 52; 24].

Якщо в селах Березнівщині зублі виготовляли в основному з крушини, то в інших регіонах Правобережного Полісся для цього брали інші матеріали. На Рокитнівщині, де зублями користуються дотепер, найпоширенішою деревиною для зублів є сосна. При цьому, бортники використовують різні соснові гілки. Одні наполягають, що це має бути обов'язково гнилувата, порохнява деревина: «В нас спеціально така є зубель. Да, і зара, бо потому шо якомь журилку я мало привик, то я зублем. От розпалюю я зубля, шоб он не горив огнем. Із сосни. Тоже такої, як гніловата сосна» (с. Біловіж Ркт. Срн.) [31]; «Соснову. Таку, шоб вона мени-больш була така, порохнява» (с. Познань Стрс. Срн.) [31]. Інші вважають, що сосна для зубля має бути здоровою; «Я зубльом пудкурував. З сосни. (А. Д. З порохнявої?) Не, здорової» (с. Срн.) [31]. Неоднозначне ставлення до того, яка має бути сосна – смольна чи пісна. Хтось наголошує, що краще робити зубель із смолової деревини: «Із сосни. Смолової. Да, токо

смолова... як булава, то сантиметров сємдесяті. І потом возьме сокіркою порозколює. Воно смульне. Запалить, воно горить, шо куди. Вже прив'яжу батьку за ту жень» (с. Березове Брзс. Срн.) [31], а хтось віддає перевагу менш смольній, стрижневій сосні: «Соснового і такого, щоб вон не смолни був, а такі-і-й щоб стрижньовий, кажуть у нас. Здоровий» (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [31].

Для виготовлення зубля на Рокитнівщині брали й вільху: «Із сосни і з ольхи» (с. Єльне Ркт. Срн.) [31]; «Треба..., щоб було ольхове дерево... Трухляве, да. Там багато диму, а огню менче буде, як воно трухляве. Шоб огонь не був» (с. Єльне Ркт. Срн.) [31]. Хтось наполягав, що зублі з вільхи погано горять: «(А. Д. А вільху не беруть у Вас?) Не. Она не горит добре. Сосна, да єє поколєш, поколєш, розпалів, то вона жар дає» (с. Познань Брзс. Срн.) [31]. У с. Старе Село (Стрс. Срн.), окрім сосни, для зубля використовували ліщину: «Лещина і сосна» [31]. Респондент із с. Бобрічі на Лугинщині (Лгн. Крст.) повідомив, що його батько пристосування для підкурювання бджіл робив з порохнявої осики: «Батько... порохно з осики. Бере таку чурку...». Терміну зубель респондент не знає [23]. Про те, щоб бджіл підкурювали порохняком, але вже дубовим, повідомляв респондент із с. Калинівка (Лгн. Крст.), який вважав це найкращим матеріалом для задимлення бджіл: «Подлазили і брали цей порохняк, закурували. Дубовий, да, дубовий порохняк. То самий луччий» [23]. Отже, для підкурювання бджіл підходила практично вся доступна. Виняток складала береза через наявність дьогтю: «березове. Бо березове, в його дьоготь. І можеш пчоли перевести од дьогтю» (с. Блажове Ркт. Срн.) [31].

Зублі використовували не тільки бортники, а й бджолодери, як видирали лісових бджіл і забірали мед. Рідше бджіл викурювали ганчірками [9, с. 70].

2) Палиця, обмотана полотном – головенька

Другий вид пристосування для підкурювання бджіл – палиця, обмотана прядивом чи шматком полотна. Жоден респондент не назвав такий пристрій зублем, хоча окремі дослідники іменують його саме як другий варіант зубля [21, с. 106] і з цим, загалом, можна погодитись. Адже призначення і принцип дії пристрою такі ж, як і в зубля. У с. Іванчиці (Зрчн. Врс.) таке пристосування називають не зублем, а головенькою: «Бере ялину, трапку, головешку таку скручує... Це головенька... І вона горить, димить і вин подкурує, вони уходять» [28].

Як свідчать польові записи, тканина і прядиво використовувались для виготовлення різних за конструкцією пристосувань.

3) Пристрій із полотна – куровище

Доволі поширеним було пристосування для підкурювання бджіл, з полотна («трапок»). Побутувало два способи його виготовлення. Перший – збивання – з полотна робили своєрідний клубочок злегка витягнутої форми, підпалювали і курили бджіл: «А там буле такеї трапке, збивали... І ту трапку так збивали. (А. Д. З льону?) Ну. Збивали такеї, як клубок. І запалювали. І на їх тако дмухали. А той дем ішов на пчл. (А. Д. А як називали ту ганчірку скручену?) Її там, на її не було назви» (с. Боровне К-К К-К) [29].

Другий варіант пристосування з полотна – скручена і щільно перев'язана ниткою тканина, яку намагалися зробити якомога довшою, що повністю імітувало зубель. В окремих селах його називали куровище: «Обично льяного полотна, то я вже таке знаю... Скручували і все» (с. Локниця Лкн. Врс.) [28]; «Колись робили з ганучок, як ми живем. Із трапок, такі куравища. Куровище! Да. Ту таку довгу. Ну, шоб дувго горила. І тако, запалювали. Але всюди вона диміла. (А. Д. А які шматки, полотно брали?) Ну, теє шо, горить». Залишки такого пристосування, правда після неодноразового використання, зафіксовано у с. Воронки (Влдм. Врс.) [26].

Такий вид куровища використовували пастухи, як засіб для охорони від комарів: «Я знаю. Ето що робили, як корови пасли, щоб комарів одгонити. Ето треба льяне полотно. Обично льяного полотна, то я ето вже таке знаю» (с. Заозер'я Лкн. Врс.) [28].

Третій, більш сучасний варіант, пристосування з тканини – з мішка, правда не синтетичного, а полотняного. Мішка, як і полотно, тісно скручують, обв'язують ниткою, підпалюють і підкурюють бджіл. Сьогодні таке пристосування кладуть у металеве відро, щоб

не зробити в лісі пожежі: *«Я тепер мишка скрутив, вже й нема теї (паклі, полотна – А. Д.)... Взяв, скрутев, мишків хватає. Скрутев, да пудпалев, да горить, да і все. Дим, аби міні дим. А ше беру відро, да, аби чуть-чуть і в відро положев, щоб далі не горів. Бо ж то опасне діло. Тож вогонь»* (с. Луко Влдм. Врс.) [26].

Інформацію про підкурювання бджіл тканиною знаходимо і в праці М. Михалевича «Пасіка», виданій у Львові 1922 року. Автор пише, що перш, ніж підкурювати бджіл, тканину треба випрати, висушити, порізати на довгі паски (смужки), які скрутити на довгий кніт і добре зв'язати його ниткою, щоб не розкрутився [19, с. 37].

4) Полотно і клоччя (пакля) – курак

Наступний, четвертий вид пристосування для підкурювання бджіл робили з полотна і паклі (клоччя – відходів обробки льону). Паклю добре скручували, утворюючи своєрідний довгий, не дуже товстий валик, туго обмотували не дуже тонким полотном і туго перетягували ниткою. Одні респонденти пам'ятали давню назву пристосування, називаючи його курак, а інші – просто факел:

– *«Робив із паклі. Льон ішов на сорочки там, на тканне. На одежу. А ця пакля збиралась. Да робиться таке, як качалка. А тоді трапочною обв'язать, щоб воно не чипляло там не за чого. І оце воно получається таке довге. Курак. Його запалить і всьо. Дмухнув – дим іде»* (с. Малоглумчарка Ємлч. Звг.) [27];

– *«Ми просто факела робили. Желательно із льону ілі з паклі. І димом проходили. Вони бильш живіши тоді на зиму. Вони ж то летають, ворушаться, там може шось і завестися. Да, диміли»* (с. Лука Ємлч. Звг.) [27] :

– *«Льон. Це прадіво. Отако прадіва (жменьку – А. Д.) обмативав полотном таким грубшим. Полотном, чи якею материєю, такею трошки грубною. Обматую і запалюю, і воно курут»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [32].

5) Полотно і солома – курак

П'ятий вид пристосування виготовляли з соломи і полотна. Жменю соломи туго обмотували шматком старого полотном, обв'язували ниткою, підпалювали і підкурювали бджіл: *«А колись робили курак такий. Солома, трапкою обматана...То солома запалювалася, уже в вулей туди наставляв»* (с. Запілля Лгн. Крст.) [23]; *«Вон (дід – А. Д.) спеціально мав таке курище. Усередині солома, а зверху полотнина така вже старая, да шнурочком обв'яже разов скільки... Да вон так подкурує. А топіра димар»* (с. Корост Срн. Срн.) [32].

6) Берест і полотно/клоччя – курище

Шостий вид пристосування для підкурювання бджіл виготовляли з бересту і «чогось лляного», тобто клоччя або шматків полотна. Найчастіше його робили просто в лісі. Знімали шматок бересту (березова кора), скручували в кульок у вигляді конусу, клали туди клоччя чи полотно, підпалювали і обкурували бджіл. Таке пристосування також називали курищем: *«А в нас, як у лісі стояли вулики, да я з батьком їздив, берест, всередині бересту була пакля з льону і це вже зверху запалювалос, потом роздув, роздув да і підкурував»* (с. Осни Лгн. Крст.) [23];

– *«В його (діда – А. Д.) було таке з бересту, з берези. З берости. Така згорнутая. І туди накладе лляного чогось... Курище. Так воно є. Скрізь курище. Воно й зара курище. Й тоді курище»* (с. Луко Влдм. Врс.) [26]. Сьогодні таке пристосування вийшло з ужитку, тому що, як відзначають респонденти, вже й дерев таких, щоб зняти берест, немає: *«Нашо міні та ше дись берестину ту шукати. Тепер і березнику ниде не найдеш такого, щоб вирізати тую, зробити димара»* (с. Луко Влдм. Врс.) [26].

Незважаючи на те, що в ході експедицій записано багато інформації про пристосування для підкурювання бджіл, виготовлене з полотном чи клоччям, респондент із с. Мутвиця (Зрчн. Врс.) не тільки заперечував побутування таких пристроїв, а й вважав, що полотно є небезпечним для бджіл: *«Полотном не можна обкурувати. Тому шо казали, шо пчולי чадіють. Ну, але як не було чим, то чим-небудь там трохи (підкурували – А. Д.)»* [28].

Деревні гриби – скрипель, гупка – курище

Сьомий вид пристосування для підкурювання бджіл – гриби-паразити, які ростуть на деревах – губки, скриплі. Брала губку з берези, дубового пенька та ін., сушили, а дехто ще й пересмажував. А коли потрібно було підкурити бджіл, підпалювали, подавали бортникові, а той дмухав, спрямовуючи дим в довж: «*А етиє, скриплі таки були. Таки груби. Шо на дереви, на деревах. Да висушиши, да запалиши. Самого... Не було ше димарив*» (с. Зелень Дбр. Срн.) [32]; «*А батько палив отаково. (Скрипля – А. Д.) Палив, да отакоо – ху-у! Запалить і махає, і всьо*» (с. Острівськ Зрчн. Врс.) [28]. Якщо мед вибирали з лісових бортец чи колод, то губку розпалював помічник, який був внизу, а потім готову передавав бортнику наверх: «*Один там сидів, а другий, а другий пудпалював скрипелє. Скрипелє. Це гриби з берези*» (с. Михалин Брз. Рвн.) [24].

Часто скрипля також загортали в полотно чи лляне клоччя, щоб було більше диму і називали курище: «*Іде, якусь губу ту розоб'є. Пережарить та дмухав тим о. Надимів, надимів і всьо. (А. Д. В що він клав губку?) В гонучу. У той, клоччя з льону. Курище!*» (с. Луко Влдм. Врс.) [26].

Окремі сучасні бортники, перейнявши досвід від старих медярів, використовують губки для обкурювання бджіл: «*Губи з берези. (А. Д. То ви від когось перейняли, ці губи?) Я лісникував. Бачив, як це роблять медяри старіє, той собі так роблю*» (с. Цепцевичі Срн. Срн.) [32].

М. Михалевич у названій вище праці рекомендує пасічникам використовувати для підкурювання бджіл губку, що росте на дубі («стрипух»), називаючи це добрим підкурором [19]. Автор зазначає, що для підкурювання бджіл можна використовувати і люльку. Така інформація була записана і в ході експедицій. Правда, цигарками не підкурювали бджіл, а викурювали перед тим, як іти до них: «*Закурив папироса да й всьо. Його пчоли не кусали*» (с. Березина Врс. Врс.) [26].

Є певні особливості підкурювання бджіл зублем та ін. у бортях, колодних і рамкових вуликах. Якщо бджоляр працює з бортю, то він має відкрити довж і спрямовувати дим (дмухати) знизу вверху, щоб бджоли піднялися у голову, тобто верхню частину борті, яка була над довжю. Тоді бортник вирізував мед переважно по верхній частині довжі. А те, що було зверху, залишалось бджолам на зимівлю: «*Етиє пчоли пудийшли вверху і тоди вже он работає, вибирає мед*» (с. Березове Брзс. Срн.) [31]. Інколи бджоли вилітають через льоток («очі»): «*Вони йдуть сюди в вулік наверх. А як уже тесно, то вони вилазят через етий (льоток – А. Д.)*» (с. Біловіж Ркт. Срн.) [31].

У колодних вуликах, видовбаних, як і борті, через довж, бджіл також підкурювали знизу. Якщо ж камера колодного вулика була суцільновидовбаною, то мед могли підрізувати і знизу (суху вощину) і зверху, через голову. Тоді підкурювали з голови і бджоли опускалися на низ, а то й виходили з вулика: «*А батько... В голову! І вона йде, на низ іде пчола*» (с. Острівськ Зрчн. Врс.) [28].

При використанні і зубля, і курищ, виготовлених з різноманітних матеріалів, бортнику потрібно було активно дмухати на кінець напаленого пристосування, щоб дим ішов у камеру борті чи колоди. Аби під час роботи не кусали бджоли і не обпалити обличчя, бортники замотували його тканиною: «*(А. Д. А обличчя зав'язували полотном?) Не полотном, прямо хусткою замотувалися. Хусткою замотається, полотном лице не замотаєш, бо треба ж на те дмухат, на той порохняк, щоб дим ішов. Ну, і знизу пчоли пудганяли пудверх і внизу вибирали мед*» (с. Калинівка Лгн. Крстн.) [23].

Окремі респонденти наголошували на небезпечності всіх вищеназваних пристосувань для підкурювання бджіл. Одна з небезпек – падіння курища на землю. Якщо бортник працює сам, без помічника, то потушити вогонь одразу нікому, а поки він сам злізе з дерева вогонь може розійтися на значну територію. Такий випадок трапився із бортником із с. Воронки (Влдм. Врс.): «*Отут через хату сусід був, жив, да їздив в ліс із тим, куровищем. З латки таке. Да дись добраче було (велике – А. Д.). Да заліз, да впало, да й пожар пошов. Поки він зліз, то й не потушив. Да й утік*» [26].

Ще одна небезпека, яка чатує бортника при використанні зубля, – падіння з дерева. Скориставшись пристроєм, бджоляр може просто покласти його на гілку вище борті чи на колоду, не звернувши увагу на лазиво, яке може перегоріти. Такі випадки, з розповідей респондентів, також траплялись: *«А там положить, то ж не постійно будеш держать.... А його положив туди на верх вуліка. А там наверху вуліка йде жень. Іде через верх вуліка за голляку. І вот он розгарається (зубель – А. Д.) і перепаліває жень. Такі случаи були, шо падали. Але, слава Богу, шо смертельних ісходов не було. Чи то такіє нашиє моцине батьки»* (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [31].

Окремі бджолярі не використовують жодних пристроїв для підкурювання бджіл. А щоб вони не кусалися, вмиваються чистою водою і натирають руки та обличчя «матюшником» (мелісою), який дуже люблять бджоли: *«І ще, як вам сказати, було таке зілля, яке називається матюшник. Руки понатирав. Пчола ходить по йому. Лицо натер. Чистою водою вмивса»* (с. Березина Врс. Врс.) [26].

Димар

Якщо проаналізовані пристосування для підкурювання бджіл мають тисячолітню історію, то димар (курак, курушка, курилка, курник, димовуха, димник, димарик, димокур та ін.) є порівняно новим пристосуванням. На відміну від давніх пристосувань вогонь у димарі закритий, що робить його безпечним при роботі. Дуже часто димар називають пасічницьким, однак на Поліссі димарем часто користуються і для підкурювання бджіл в бортах і колодних вуликах. Перші димарі почали використовуватися в Україні, очевидно, наприкінці ХІХ століття. Аналізуючи матеріали анкети, поширеної Товариством дослідників Волині у 1910 році, І. Ковальов писав, що в той час були поодинокі пасіки з рамкових вуликів, які мали димарі. В селян їх, звісно, не було [КовалПче15, с. 27]. Поширення димарів на селянських пасіках українських горян У. Мовна датує початком ХХ століття (20, с. 1043; 22, с. 19). В експедиції на Київське Полісся 1934 року Н. Загледа зафіксувала використання димарів. Респондент, який користувався цим пристроєм, наголосив, що його батько не мав димаря [11, с. 29; 12, с. 289]. Ця інформація може свідчити про те, що 1930-і рр. є початком поширення димарів в окремих селах Полісся.

Але бортники Полісся майже до кінця ХХ століття рідко користувалися димарями, а окремі з них не мали їх і на час експедиції, тобто початок ХХІ століття: *«В нас... димара нема»* (2006 р., с. Познань Стрс. Срн.) [31]: *«Але того димара вже не купляю, залізного»* (2009 р., с. Луко Влдм. Врс.) [26]. Це, з одного боку, обумовлено традицією – досвід доглядати за лісовими бджолами переймали від батька до сина: *«Колись не було цього димара. Поняття не було. У батька, я не знаю... Це, я ото другий год токо начав уже (підкурювати димарем – А. Д.)»* (2005 р., с. Запілля Лгн. Крст.) [23]. Друга причина повільного поширення димарів у бортників – відсутність їх у продажу. Але навіть коли вони й були, то тільки у містах, де сільські мешканці практично не бували: *«Але мало було. При Польши, я знаю, якось тие димарики не було де достать, то тепер пуйди в Ровно, бери»* (с. Карпилівка Ркт. Срн.) [31]. Нарешті, димарями незручно підкурювати бджіл у бортах і колодах: *«Є димар. Але в йому (колодному вулику – А. Д.) не можна димаром пользоваться»* (с. Блажове Ркт. Срн.) [31]. Але в останні десятиліття димар використовують і для колодних вуликів, інколи поєднуючи димар і курак: *«Де, де не мона димаром, то курищем»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [32].

Окремі респонденти повідомляли, що були і саморобні димарі: *«А димара і сам робев, димаре»* (с. Михайлівка Крст. Крст.) [Коростень D3S2] *«То це роблять... курники. Курник, значить, це досочки, з боків кожа і спереди і там пружинку вже придумували, щоб можна було повітря... Дмухали... Курники такі вже були гарні. Саморобні. Це все робилось саморобне»* (с. Миколаївка Ємлч. Звг.) [27].

Зафіксовані певні локальні особливості у розпалюванні димаря. Зважаючи на те, що процес підготовки пристрою до роботи складається з двох етапів – розпалювання і накурювання, то на різних етапах використовували різні матеріали.

Вважається, що основним матеріалом для розпалювання димаря є порохно. Однак, як стверджують респонденти, воно не горить, тому для розпалювання можна брати різну

деревину, головне аби вона була суха. Часто використовують сосну, бажано смольну, щоб отримати гарний вогонь: *«Такє якесь смулне, з сосни. Шоб воно розгорілоса»* (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [31]; *«Все туда, шоб було сухе воно, наложуєш, потом розпалюєш там, берест там ще, соснове яке таке, шоб смольни, кажуть. І вже пудпалив, оно це загорілося, те згоріло, тоненьке, що пудпалював, а порохно не горить полум'ям, воно димить, і димить»* (с. Бобричі Лгн. Крст.) [23].

Для розпалювання беруть і березову кору (берест). Саме для розпалювання, а не для підкурювання, тому що в процесі горіння берест виділяє шкідливий для бджіл дьоготь: *«Це тільки для розпалювання. А так буду закладати шось інше, потому шо берест, він виділяє дьоготь, а дьоготь він дратує бджіл. Не можна. Це тільки для цього, для розпалювання»* (с. Кисоричі Ркт. Срн.) [31]. Але навіть для розпалювання димаря кладуть небагато бересту, щоб бджоли не почаділи від диму: *«Батько обкурував обічно берестом, накручували і в димар. Але тоже, шоб не дуже багато, бо вони чадиють, можуть гинуть»* (с. Масевичі Ркт. Срн.) [31]. Бджоляр із с. Михайлівка (Крст. Крст.) для розпалювання димаря використовує берест і папір: *«Бумага. Пудпалюю зразу бумагу трошки.. Такей берес»* [30].

А от для отримання диму використовують порохно з різних порід дерев. Часто вид порохна не має значення і респонденти відповідали: *«шукали й порохно різне»* (с. Маринин Брз. Рвн.) [12]; *«Любес. Порохно шоб було»* (с. Воронки Водм. Врс.) [26]; *«З порохна. Ну, з всякого. Яке є порохно»* (с. Голубне Брз. Срн.) [13 Бер]; *«От гниле таке, дерево гниє. От негодний вулик, порохно накладеш у димар»* (с. Башляк Влдм. Врс.) [26]. Але при цьому уточнювали, чому вони віддають перевагу.

Так, бджоляр із с. Тутовичі (Срн. Срн.) найчастіше використовує порохно з лози, обґрунтовуючи вибір тим, що вона м'яка і швидко горить. До лози додає сухе листя хрону: *«Обично з лози. Лоза, бистро вона гниє, така м'ягка, із лози. Хотя... я там заготовив хрін, листя... Я його тоже сиплю в димар»* [32].

Багато бджолярів в димар кладуть вербу, шукаючи старе трухле дерево: *«Желательно з верби. Верба така трухла. Палять його отак от, в димарі»*. Вважають, що бджоли стають спокійними (с. Городище Всцк. Срн.) [32]; *«Все верба. Де-небудь струхне верба, то так уже порохно, таке... Струхле дерево»* (с. Городище Всцк. Срн.) [32]. Хтось обрав вербу тому, що вона є близько від дому: *«У нас саме тут бізко верба така стара є, то з теї верби»* (с. Корост Срн. Срн.) [32]. Бджоляр із с. Князівка (Брз. Рвн.) вважає, що трухла верба найкраща для підкурювання бджіл і заготовляє собі на сезон два мішки такого палива для димаря: *«В димару я в основном зара беру, от в мене таке – верба, така трухла верба. Трухлява. Я туди його кидаю, в димар і так обробляю... два мешки заготовив собі, то міні його хватає»*. Іноді використовує і крушину: *«Крім верби можна крушину... А в основном я вербу»* [24]. У с. Заозер'я Лкн. Врс. у димар кладуть порохно верби і вільхи: *«Особенно з верби і з ольхи»* [28].

Порохно вільхи для отримання хорошого диму використовують у різних регіонах Правобережного Полісся: на Ємільчищині, Зарічненщині, Рокитнівщині. Бджолярі вважають, що вільха дає добрий дим і заспокоює бджіл: *«Порохно з вільхи. Більш нічим»* (с. Луко Влдм. Врс.) [28]; *«Саме лучче з ольшини»* (с. Лука Ємлч. Звг.) [27]. Окремі бджолярі часто поєднують вільху з березовою губкою (с. Перекалле Зрчн. Врс.) [28]; з березою (с. Дроздись Стрс. Срн.) [31].

Береза особливе дерево для підкурювання бджіл, тому що її кора (берест) шкідлива для бджіл. Окремі бджолярі вважають березу найгіршим для бджіл деревом: *«Саме погане для пчол то то береза, бо дьоготь дає»* (с. Корост Срн. Срн.) [32] і бджоли її не люблять. Для отримання диму беруть березове порохно без кори: *«Береза вона трохи чадіть дьогтем. Березу на то без кори шоб була, вона так дьогтем смердіть»* (с. Старе Село Стрс. Срн.) [31]. Часто березу поєднують з іншими породами дерев – осикою, тополею: *«Порохно. Осека, тополя... Беру й березові. Порохно шоб було. Бо ж кора буде горіти»* (с. Хотешів К-К К-К) [29]. Пасічник із с. Маринин (Брз. Рвн.) вважає, що *«Саме лучче осика»* [24];

Для підкурювання часто використовують порохно, або навіть і гілки дуба : *«З дуба голле. Сухи дубови голлячки»* (с. Більська Воля Врс. Врс.) [26]; *«Порохно дубове. Я кладу дубове»* (с. Комори Зрчн. Врс.) [28]. Дехто вважає дубове порохно найкращим для бджіл, які, при обкурюванні, стають більш лагідними : *«Особенно дубова хароша порохня. Вин такий, лучче пчолу слухають»* (с. Михайлівка Крстн. Крстн.) [30]. Часто порохно з дубового пенька поєднують з вільхою : *«Порохно береш спеціальне таке, пеньок... є дубове, вульхове»* (с. Велимче Влмч. Квл.) [29]; *«Дуб іде, і ольха іде»* (с. Іванчиці Зрчн. Врс.) [28]; з вільхою і липою : *«Обично в мене з дуба є, з вільхи є, з лепи є»* (с. Видерта К-К К-К) [29]; з осикою і березою : *«Із дуба, із осики... з берези»* (с. Бобричі Лгн. Крст.) [23]. Подекуди в димар клали лише осикове порохно : *«Треба з осини, в нас з осини таке порохно брали да туди закладали, запалювали його... Треба осовим»* (с. Ниговиці Лкн. Врс.) [28]; *«Порохняву осики»* (с. Червона Воля Грд. Звг.) [27].

Для підкурювання бджіл використовують і порохно з різних видів тополі : *«В димарі зара, трухлявини. Особливо з тополі я беру»* (с. Балашівка Брз. Рвн.) [24]. У с. Великий Обзир (К-К К-К) тополі поєднують з вербою (верболозом) : *«Обично я чи тополі оце я брав, або із верболозу»* [29]. По-можливості, бджіл підкують порохном з осокара (тополі чорної), або з його гнилого пенька : *«Особенно желательно з сокурени. Із сокури пеньок. То сокурена не з самого (дерева – А. Д.), а де пеньок загнев»* (с. Велимче Влмч. Квл.) [29]; *«Осокор резали на шляху, бо ж понад шляхом були осокара. Порезали, а вони погнили. Того сокара брав»* (с. Яринівка Брз. Рвн.) [24]. У с. Хотешів (К-К К-К) до тополі додають осики : *«Порохно осека, тополя»* [29]. Для підкурювання бджіл використовують і трухлі пеньки тополі : *«Тополі може бути. Воно саме як зрезаний пеньок, як затрухне, воно таке м'ягеньке робиться і ото те м'ягеньке саме добре в цьому (димарі – А. Д.). Але ми в основному, то тії, з пеньків порохно»* (с. Яринівка Брз. Рвн.) [24].

У селах Березнівщини для підкурювання бджіл використовують порохно в'язу і граба : *«В основному порохно. З в'язу... В нас упав в'яз. Стояло дерево таке жовте»* (с. Голубне Брз. Рвн.) [24]; *«Мона грабове – саме лучче... Воно таке біле, грабове воно ше світиться... Таку яркость має. Таке біле-біле, як золото показує, з граба»* (с. Губків. Брз. Рвн.) [24р].

Підкурюють бджіл і порохном з плодкових дерев, додаючи іншу трухлу деревину і трави. У с. Боровне (К-К К-К) у димар кладуть порохно з груші, верби, вільхи і полин : *«В димарі, в мене є полинь. Ще таке є порохно... Обкурювати тим, то треба, щоб було порохно з вербе, з груши, із вульшени»* [29]. На Ємільчищині до порохна з плодкових дерев додають вербове порохно. А щоб бджоли не дуже кусалися, ще й прополіс : *«Особенно з верби я беру і плодкових дерев... Якиш крепко кусаються, то прополісу трошки додаю... Вони просто цей дим (люблять – А. Д.) і не такий злиє»* (с. Бараші Брш. Звг.) [27].

У с. Грицьки (Дбр. Срн.) бджіл обкурюють чебрецем – ароматна рослина, з якої бджоли беруть мед, або ж порохном з різних дерев : *«Часом спалюєм ми чебрець, кладемо. А ні, то таке трухле дерево. З будь чого»* [32].

У двох селах Рокитнівщини бджолярі-друзі підкурюють бджіл порохном і сухими качанами з кукурудзи (без зерна) : *«Я початки кукурузні. Досвід»* (с. Кисоричі Рктн. Срн.) [31]; *«Кукурузяниє тие, осередкі. От там порохно яке-небудь, але кукурузяниє осередкі, особенно щоб вони були сухіє. (А. Д. А порохно з якого дерева?) З любого дерева»* (с. Карпилівка Ркт. Срн.) [31].

Багато бджолярів, за давньою традицією, підкурюють бджіл грибами з дерев (губи, скриплі). Раніше їх використовували для роботи з лісовими бджолами, підпалюючи і задимлюючи бджіл, а пізніше стали брати і для димарів : *«Скриплі таки були. Таки груби, що на деревах. Да висушиши, да запалиши (А. Д. Самого його запалиш?) В димар»* (с. Зелень Дбр. Срн.) [D8S4 32]. У с. Острівськ (Зрчн. Врс.) перевагу віддають губці, що виросла на дубовому пенькові, наголошуючи, що її запах дуже подобається бджолам : *«А саме лучче на пенькови дуб. На тих пеньках дубових... росте губка. Скрипиль. На дубових. Його береш в димарик, вин огнем не горить, а димить і дуже приятний для бджіл. Дуже приятний. Запах в його такий акуратненький. І вони його так приймають акуратно і просто не кусаються»* [28]. Окремі

медярі використовують губки з різних дерев – дуба, вільхи, берези : *«Да! Точно! Тожє губкою! То багацько на березах, на дуби, на ольшині... Губку употребили на пасіци»* (с. Андріївчичі Ємлч. Звг.) [27]. Часто для димаря беруть березову губку : *«А там (у димар – А. Д.) клалась гупка. Березова...Вона тліла, вона не, горить полум'ям, а оце тліє і дим»* (с. Миколаївка Ємлч. Звг.) [27]; *«Або ці гриби, оці во, шо на березі ростуть... Не чага воно, тико таке гриби. Тожє висушуються і запалюються. Кусочками. І в димар закладаємо»* (с. Яринівка Брз. Рвн.) [Бер2].

В окремих селах Ємільчищини до губки в димар додавали невелику кількість багна (багно звичайне, *Rhododendron tomentosum*) : *«Трохи багна і цю губку. А більш я нічого не беру. Прокурую, щоб вони мене не кусали і не мишали міні работать»* (с. Малий Кривотин Ємлч. Звг.) [27]; *«І багницьою (місцева назва багна звичайного – А. Д.) обкурував і цим, грибом з берези... Порохном розпалюю, бо багниця вона не горить у закритому. Ну, димар, шчитається, шо закритий вже»* (с. Снргіївка Ємлч. Звг.) [27].

Ми говорили, що коли ще не було димарів, для обкурування бджіл часто використовували полотно і клоччя. Бджоляр із с. Луко (Вдм. Врс.) дотепер зберігає цю традицію, перейняту від діда і на питання, що ви в димарі спалюєте, відповів : *«Клоччє, як колись все дід, клоччє»* [26].

У с. Сівки (Брз. Срн.) в димарі спалювали соснові шишки [24]. Окремі бджоляри обкурують бджіл сухими кінськими кізяками : *«Кінські, да»* (с. Маринин Брз Срн.) [24]; *«А вот уже кізяк, наприклад...»* (с. Перекалле Зрчн. Врс.) [28].

Суперечливим є використання в димарях соснового порохна. Більшість респондентів вважають його небезпечним для бджіл, так як містить смолу : *«Ну, щоб ни сосна»* (с. Хотешів К-К К-К) [29]; *«Тіко не з берези, і не з сосне. Там є смола»* (с. Боровне К-К К-К) [29]. Респондент із с. Борове (Ркт. Срн.) бере сосну, поєднуючи її з іншим порохном : *«Таке порохно сухе. Желательно із соснового. Там в мене є всяке порохно, щоб оно горило»* [31]. У с. Яринівка (Брз. Рвн.) використовують порохно з соснових пеньків : *«Обкуруємо. Порохно. Пеньки з дерева, соснові пеньки»* [24].

Лише у с. Голубне (Брз. Рвн.) зафіксовано використання сухого листя, яке дає багато диму : *«От вона листя сиплє..., щоб більше диму було, щоб краще диму було. Всяке. І березове, і отам у нас льох обложаний (листя – А. Д.), то там кідають»* [24].

Важливими чинниками при виборі деревини є наявність рослин, придатних для підкурування бджіл : *«В нас дуба немає такого»* (с. Озерці Врс. Врс.) [26] і близькість їх від дому бджоляра : *«З такого дерева, більш-менш, шо є пуд рукою»* (с. Великий Обзир К-К К-К) [29]; *«Аво, в мене є, де вільха росте, там було шисть сахарен (осокорів – А. Д.)»* (с. Велимче Влмч. Квл.) [29].

Висновки. У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що на Правобережному Поліссі сформувався комплекс традиційних дій, пов'язаних з підкурування бджіл, в яких чітко відображена еволюція бджільницького промислу. Першу групу пристосувань для підкурування бджіл складають пристрої з відкритим вогнем. Їх використовували в період власне бортництва і колодного бджільництва (лісового і домашнього), яке сьогодні також часто називають бортництвом. Всі пристосування влаштувалися таким чином, щоб підкурити бджіл через вузький отвір довжі. Це були : дерев'яні зублі; «головеньки» з палиці і полотна і «куровища» («курак», «курище»), виготовлені з лляного полотна, полотна і клоччя, полотна і соломи, полотна/клоччя і бересту, або ж з деревних грибів – «губи», «скриплі». Принцип дії вищеназваних пристосувань однаковий : напалювання на вогнищі, припинення горіння, наприклад, мохом і підкурування бджіл задуванням диму в довж борті чи колоди.

З поширенням наприкінці XIX – на початку XX століття так званого раціонального бджільництва із використанням рамкових вуликів та інших новітніх пристосувань, на таких пасіках почали з'являтися так звані пасічні димарі, у яких закритий вогонь, а підготовка до роботи складається з двох етапів : розпалювання і накурування. Для отримання диму використовують деревні гриби, порохно з різноманітних дерев, у т. ч. плодкових, додаючи туди трави (чебрець, полин, багно), прополіс, листя дерев, хрону та ін. Локальну особливість

складає використання качанів кукурудзи, кізяків, соснових шишок ін. На відміну від попередніх пристроїв, у димарі дим до вуликів подається механічним шляхом, що полегшує процес підкурювання бджіл. Але в бортному і колодному бджільництві продовжували користуватися традиційними пристосуваннями, які подекуди зберігаються й дотепер. З другої половини ХХ століття димарі поступово поширилися і на селянських пасіках, і не тільки рамкових, а й у бортництві.

Основна мета підкурювання полягає в тому, щоб бджоли на деякий час стали менш активними і не кусали бортника/пасічника. Повністю заперечуємо тезу істориків та бджолярів-практиків, які стверджують, що в період власне бортництва і колодного бджільництва існувала так звана роебійна система, при якій бджіл знищували при вибиранні меду, тобто задимлювали їх до смерті. Доведено використання такої системи лише в південних районах, де бджіл утримували у так званих пнях – колодах без дна.

У лісовому бджіл підкурюють лише один раз – при вибиранні меду. У пасічному/рамковому бджільництві бджолині сім'ї підкують неодноразово : при чищенні вуликів навесні, вибиранні меду, часто кілька разів на сезон, і при підготовці вуликів до зими.

Подальшого дослідження потребують інші звичаї, пов'язані з різними формами бджільництва.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. «Бортництво. "Глядіння бджіл по-Баївські"». 2023. URL : [«Бортництво. "Глядіння пчіл по-Баївські"» \(nmck-volyn.com.ua\)](http://nmck-volyn.com.ua) (дата звернення 02.03.2024).
2. Бортники. Збирання дикого меду. Відео. *Ukrainer*. 2018. URL : <https://www.google.com> (дата звернення 02.03.2024).
3. Бортники Полісся. Про вулики, що рятують ліс та чому мед смертельний... 2018. Відео. URL : https://www.youtube.com/watch?v=D_LGOOrPzpw&t=669s (дата звернення 02.03.2024).
4. Бортництво. 2024. URL : <https://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/element/11> (дата звернення 02.03.2024).
5. Гурбик А. О. Бортники. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с. URL : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Bortnyky (дата звернення 03.03.2024).
6. Де ля Фліз Д. П. Альбоми. В 2 т. Т. 2. Київ, 1999. 687 с. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003380 (дата звернення 02.03.2024).
7. Дмитренко А. Бортництво Київського Полісся. *Бортництво Полісся* / Колектив авторів / Упоряд. Д. Шевченко, А. Плотнікова. Київ: Мистецтво, 2020. С. 68–84, 157, 178–179.
8. Дмитренко А. Бортництво як елемент нематеріальної культурної спадщини України: звичай «глядіти бджіл» (за польовими матеріалами). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство та філософські науки»*. Вип. 33. Харків, 2022. С. 39–53. DOI : <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2021-33-05>
9. Дмитренко А. Способи покарання бджолодерів у звичаєвому праві населення Правобережного Полісся. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 2. С. 66–81.
10. Дмитренко А. Традиції бджільництва Березнівщини: способи обкурювання бджіл. *Гуманітарний простір науки: досвід і перспективи*: Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. 25 жовтня 2016 року : Зб. наук. пр. Вип. 6. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 50–55.

11. Заглада Н. Етнографічна експедиція на Полісся. 1934 рік. *Родовід*. 1992. № 4. С. 26–31.
12. Заглада Н. Матеріали з етнографічних досліджень в Чорноб[ильському] районі на Поліссі 1934 р. *Матеріали з української етнології*. Київ, 2017. С. 256–285.
13. Зберегти бортництво. Відео. *Ukrainer*. 2021. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=rIykggW19NU&t=798s> (дата звернення 02.03.2024).
14. Ковалев І.І. Живая летопись волынского пасечничества. Житомир, 1916. 40 с.
15. Ковалев І.І. Пчеловодство в Волынской губернии по данным анкеты 1912 года. Житомир, 1914. 47 с.
16. Конопльова М. На Житомирщину туристи їдуть подивитися на Поліський Стоунхендж і дикий мед. 2020. URL : <https://shotam.info/na-zhytomyrshchynu-turysty-idut-podyvytysia-na-polis-kuu-stounkhendzh-i-dykuu-med/> (дата звернення 02.03.2024).
17. Марчук А. У центрі Рівного – куточок бортництва. Як і чому його роблять двоє науковців. 2020. URL : <https://suspilne.media/58187-u-centri-rivnogo-kutocok-bortnictva-ak-i-comu-jogo-roblat-dvoe-naukovciv/> (дата звернення 02.03.2024).
18. Мегедь О. Г., Поліщук В. П. Бджільництво. Київ : Вища школа, 1987. 336 с.
19. Михалевич М. Пасіка або наука про те, що треба знати, чого постаратися, та як що коли побити, щоби пасіка все добре велася. Львів, 1922. 74 с.
20. Мовна У. Традиційне бджільництво гуцулів: специфіка виробничої культури. *Народознавчі Зошити*. 2020, № 5. С. 1037–1050. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.05.1037>.
21. Мовна У. Традиційне бджільництво України : словника етнографічних термінів. Львів, 2015. 360 с.
22. Мовна У. Традиційне бджільництво українців Бойківщини : виробничо-технологічний аспект. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. Вип. 2. С. 15–24. doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.02.
23. Музей-архів Народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі –МАНКУП ДНЦЗКСТК). Ф. Лугини-2005, записано А. Дмитренко (Лугинський, Коростенський і Овруцький р-ни Житомирської обл.).
24. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Березне-2013, записано А. Дмитренко (Березнівський, Костопільський, Сарненський р-ни Рівненської обл.).
25. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Володарка-2012, записано А. Дмитренко (Володарський і Васильківський р-ни Київської обл.).
26. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Володимирець-2009, записано А. Дмитренко (Володимирецький і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
27. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Ємільчине-2011, записано А. Дмитренко (Ємільчинський і Новоград-Волинський р-ни Житомирської обл.).
28. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Зарічне-2010, записано А. Дмитренко (Заріченський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
29. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Камінь-Каширський-2012, записано А. Дмитренко (Камінь-Каширський і Ратнівський р-ни Волинської обл.).
30. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Коростень-2023, записано А. Дмитренко (Коростенський р-н Житомирської обл.).
31. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Рокитне-2006, записано А. Дмитренко (Рокитнівський р-н Рівненської обл.).
32. МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. Сарни-2008, записано А. Дмитренко (Сарненський і Дубровицький р-ни Рівненської обл.).
33. Облікова картка елемента нематеріальної культурної спадщини. Бортництво. 2018. URL : <https://rocnt.com.ua/wp-content/uploads/2019/03/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf> (дата звернення 02.03.2024).
34. Полісся: Бортники. Князівка. Україна. *Ukrainer*. 2018. URL : <https://www.google.com/search?q=3>. (дата звернення 03.03.2024).

35. Правічне ремесло. URL : <https://rivnepost.rv.ua/news/pravichne-remeslo> (дата звернення 02.03.2024).
36. Халімончук Ю. Архаїчна термінологія поліського бортництва у говірці мешканців Полісся. *Бортництво Полісся* / Колектив авторів / Упоряд. Д. Шевченко, А. Плотнікова. Київ: Мистецтво, 2020. С. 90–98.
37. Халімончук Ю. Прадавнє бортництво на Поліссі. *Український пасічник*. 2013. № 1). С. 28–31.
38. Чириця І. Поліське бортництво: чи вдасться зберегти автентичні традиції. 2020. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3091777-poliske-bortnictvo-ci-vdastsazberegti-avtenticni-tradicii.html> (дата звернення 02.03.2024).

Брз. Рвн. – Березнівська ТГ Рівненського р-ну Рівненської обл.
 Брзс. Срн. – Березівська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Брш. Звг. – Барашівська ТГ Звягельського р-ну Житомирської обл.
 Влзм. Врс. – Володимирецька ТГ Вараського р-ну Рівненської обл.
 Влмч. Квл. – Велимчанська ТГ Ковельського р-ну Волинської обл.
 Влш. Жит. – Вільшанськв ТГ Житомирського р-ну Житомирської обл.
 Врс. Врс. – Вараська ТГ Вараського р-ну Рівненської обл.
 Всцк. Срн. – Висоцька ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Грд. Звг. – Городницька ТГ Звягельського р-ну Житомирської обл.
 Дбр. Срн. – Березнівська ТГ Рівненського р-ну Рівненської обл.
 Ємлч. Звг. – Ємільчинська ТГ Звягельського р-ну Житомирської обл.
 Зрчн. Врс. – Заріченська ТГ Вараського р-ну Рівненської обл.
 К–К К–К – Камінь-Каширська ТГ Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
 Клс. Срн. – Клесівська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Крст. Крст. – Коротсенська ТГ Коростенського р-ну Житомирської обл.
 Лгн. Крст. – Лугинська ТГ Коростенського р-ну Житомирської обл.
 Лкн. Врс. – Локницька ТГ Вараського р-ну Рівненської обл.
 Лцк. Лцк. – Луцька ТГ Луцького р-ну Волинської обл.
 Плс. Київ; Ч. з. в. – Поліський р-н Квс., Чорнобильська зона відчуження.
 Ркт. Срн. – Рокитнівська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Срн. Срн. – Сарненська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.
 Стрс. Срн. – Старосільська ТГ Сарненського р-ну Рівненської обл.

A. A. DMYTRENKO, candidate of Historical Sciences,
 Associate Professor of the Department of Museum Studies,
 Monument Studies and Information Technologies, scientific researcher
 e-mail : dmytrenko.a@gmail.com ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>
 Lesya Ukrainka Volyn National University
 State Research Center for the Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters
 Druzhby Narodiv 13, Lutsk, 43017, Ukraine

BEEKEEPING TRADITIONS OF BEE STOKING IN THE ETHNO-CULTURAL HERITAGE OF RIGHT-BANK POLISSIA OF UKRAINE: based on field materials

The purpose of the study. Based on expeditionary materials, to analyze the traditions of bee stoking that have been formed in beekeeping and apiary beekeeping of the Right-Bank Polissya of Ukraine.

Research methodology. The research was based on the principles of historicity, objectivity, systematicity, and complexity; historical research methods (analysis and synthesis, typological, comparative and historical). The ethnological method of research used is the collection of field materials according to the author's questionnaire program; information was collected using the bush

method of ethnological research. The field materials collected by the author in different regions of Ukrainian Polissya during 2005-2013 and 2023 are used.

Scientific novelty. For the first time in ethnological science, the traditions of bee-killing, their local peculiarities and changes during the second half of the XX and early XXI centuries are studied. The author proves the groundlessness of the thesis about the existence of the so-called swarming system in beekeeping. The used field ethnographic materials are introduced into scientific circulation for the first time.

Conclusions. It has been found that two types of devices were used for lighting bees. The oldest were open-fire devices made from improvised materials: tree branches (zubel), linen and wood (golovenka), canvas, flax processing waste, straw, birch bark, and wood mushrooms (kurak). They were set on fire, extinguished, and used to light bees in side and log hives, directing the smoke into the longitudinal opening of the hives. The second type of device is a chimney with a closed fire, in which gunpowder from various trees, including fruit trees, leaves, grass, etc. is burned and the smoke is produced mechanically. The spread of chimneys is associated with the development of frame beekeeping, and in beekeeping and log beekeeping, traditional devices were preserved until the mid-twentieth century, and in some places to this day.

Key words. *Right-Bank Polissia of Ukraine, intangible cultural heritage, beekeeping, apiary beekeeping, bee stoking, zubel, bee chimney.*

Reference

1. «Forest beekeeping. "Watching bees in the Bayiv style"». 2023. URL: «Forest beekeeping. "Watching bees in the Bayiv style"» (nmck-volyn.com.ua) (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
2. Forest beekeeping. Collecting wild honey. Video. *Ukrainer*. 2018. URL: <https://www.google.com> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
3. Forest beekeeping of Polissia. About beehives that save the forest and why honey is deadly... 2018. Video. URL: https://www.youtube.com/watch?v=D_LGOrpPzpw&t=669s (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
4. Forest beekeeping. 2024. URL: <https://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/element/11> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
5. Hurbyk A. O. Bortnyki. *Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 1: A–B / Ed.: V. A. Smoliiy (head) and others.* Kyiv: Naukova dumka, 2003. 688 p. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERM=0&S21STR=Bortnyky (access date 03/03/2024) (in Ukrainian).
6. De la Flies D. P. Albums. In 2 vols. Vol. 2. Kyiv, 1999. 687 p. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003380 (access date 03.02.2024) (in Ukrainian).
7. Dmytrenko A. Forest beekeeping of the Kyiv Polissia. *Forest beekeeping of Polissya / Collective of authors / Edited by. D. Shevchenko, A. Plotnikova.* Kyiv: Mystetstvo, 2020. P. 68–84, 68–84, 157, 178–179 (in Ukrainian).
8. Dmytrenko A. Forest beekeeping as an element of the intangible cultural heritage of Ukraine: the custom of «watching bees» (based on field materials). *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin.* Series «History of Ukraine. Ukrainian Studies and Philosophical Sciences». Vol. 33. Kharkiv, 2022. P. 39–53. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2021-33-05> (in Ukrainian).
9. Dmytrenko A. Ways of punishing beekeepers in the customary law of the Right Bank Polissia population. *Folk creativity and ethnology.* 2019. No. 2. P. 66–81 (in Ukrainian).
10. Dmytrenko A. Beekeeping traditions of the Berezniv region: methods of fumigating bees. *The humanitarian space of science: experience and perspectives: Materials of the VI International. science and practice* Internet Conf. October 25, 2016: Coll. of science Ave. Issue 6. Pereyaslav-Khmelnyskyi, 2016. P. 50–55 (in Ukrainian).

11. Zaglada N. Ethnographic expedition to Polissia. 1934 year. *Pedigree*. 1992. No. 4. P. 26–31 (in Ukrainian).
12. Zaglada N. Materials from ethnographic research in the Chornobyl district of Polissia in 1934. *Materials from Ukrainian ethnology*. Kyiv, 2017. P. 256–285 (in Ukrainian).
13. Save the forest beekeeping. Video. Ukrainian. 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rIykggW19NU&t=798s> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
14. Kovalev I.I. A living chronicle of Volyn beekeeping. Zhitomir, 1916. 40 p. (in Russian).
15. Kovalev I.I. Beekeeping in the Volyn province according to a questionnaire from 1912. Zhitomir, 1914. 47 p. (in Russian).
16. Konoplyova M. Tourists go to Zhytomyr Oblast to see the Polissky Stonehenge and wild honey. URL: <https://shotam.info/na-zhytomyrshchynu-turysty-idut-podyvytysia-na-polis-kyystounkhendzh-i-dyky-med/> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
17. Marchuk A. In the center of Rivne - a corner of bortnytstva. How and why it is made by two scientists. 2020. URL: <https://suspilne.media/58187-u-centri-rivnogo-kutocok-bortnictva-ak-i-comujogo-roblat-dvoe-naukovciv/> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
18. Meged O. G., Polishchuk V. P. Beekeeping. Kyiv: Higher School, 1987. 336 p. (in Ukrainian).
19. Mikhalevich M. Apiary or the science of what you need to know, what to try, and how and when to beat, so that the apiary runs well. Lviv, 1922. 74 p. (in Ukrainian).
20. Movna U. Traditional Hutsul beekeeping: specifics of production culture. *Ethnological notebooks*. 2020, No. 5. P. 1037–1050. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.05.1037> (in Ukrainian).
21. Movna U. Traditional beekeeping of Ukraine: dictionary of ethnographic terms. Lviv, 2015. 360 p. (in Ukrainian).
22. Movna U. Traditional beekeeping of Ukrainians of Boykiv region: production and technological aspect. *Ethnic history of the peoples of Europe*. 2020. Issue 2. P. 15–24. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.62.02> (in Ukrainian). (in Ukrainian).
23. Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissya of the State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters (hereinafter — MANKUP DNCZKSTK). F. Luhynyi-2005 (Luhyny, Ovruch and Korosten districts of Zhytomyr region) (in Ukrainian).
24. MANKUP DNTSZKSTK. F. Zarichne-2010 (Zarichne and Dubrovytsia districts of Rivne region) (in Ukrainian).
25. MANKUP DNTSZKSTK. F. Yemilchyn-2011 (Yemilchyn and Novohrad-Volynskyi districts of Zhytomyr region) (in Ukrainian).
26. MANKUP DNTSZKSTK. F. Sarny-2008 (Sarny and Dubrovytsia districts of Rivne region) (in Ukrainian).
27. MANKUP DNTSZKSTK. F. Vladimirets-2009 (Volodymyrets and Dubrovytsia districts of Rivne region) (in Ukrainian).
28. MANKUP DNTSZKSTK. F. Volodarka-2012 (Volodarsky and Vasylykivsky districts of Kyiv region) (in Ukrainian).
29. MANKUP DNTSZKSTK. F. Berezne-2013 (Bereznivsky, Kostopilsky, Sarny districts of Rivne region) (in Ukrainian).
30. MANKUP DNTSZKSTK. F. Kamin-Kashirsky-2012. (Kamin-Kashirsky and Ratnivsky districts of Volyn region) (in Ukrainian).
31. MANKUP DNCZZKSTK. F. Korosten`-2023 (Korostenykyj districts of Zhytomyr region). (in Ukrainian).
32. MANKUP DNTSZKSTK. F. Rokytne-2006 (Rokytne district of Rivne region). (in Ukrainian).
33. Account card of an element of intangible cultural heritage. Forest beekeeping. 2018. URL: <https://rocnt.com.ua/wp-content/uploads/2019/03/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
34. Polissya: Bortniki. Kniazivka. Ukraine. Ukrainer. 2018. URL: <https://www.google.com/search?q=3>. (date of application 03.03.2024) (in Ukrainian). (in Ukrainian).

-
35. An age-old craft. URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/pravichne-remeslo> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
36. Halimonchuk Yu. Archaic Terminology of Polisian Forest beekeeping in the Speech of the Residents of Polissia. *Forest beekeeping of Polissya* / Collective of authors / Edited by. D. Shevchenko, A. Plotnikova. Kyiv: Mystetstvo, 2020. P. 90–98 (in Ukrainian).
37. Halimonchuk Yu. Ancient beekeeping in Polissia. *Ukrainian pacichnik*. 2013. No. 10. P. 28–31. URL: <https://spadok.org.ua/polissya/pradavn-bortnytstvo-na-polissi> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).
38. Chirytsia I. Polissky Forest beekeeping: will it be possible to preserve authentic traditions. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3091777-poliske-bortnictvo-ci-vdastsa-zberegti-avtenticni-tradicii.html> (access date 03/02/2024) (in Ukrainian).

Текст надійшов до редакції 02.02.2024. / The text was received by the editors 02.02.2024.

Текст затверджено до друку 16.02.2024. / The text is recommended for printing 16.02.2024.